

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT,
METODOLOGIYA VA YANGICHA YONDASHUV”**

mavzusidagi

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov muallifligida yaratilgan “O‘zbek dialektologiyasi” darsligining 60 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)

2022-yil 21-may

TOSHKENT – 2022

“O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2022. 397-bet

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

S.Ashirboyev – filologiya fanlari doktori, professor

S. Normamatov – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

B. Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor

I.Azimov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

T. Enazarov – filologiya fanlari doktori, dotsent

M. Hakimova – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

N. Ahmedova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M. Umurzoqova – fil. fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

Sh. Bobomurodova – filologiya fanlari nomzodi

B. Tojiboyev – fil. fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Z. Xidraliyeva – katta o‘qituvchi

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida tomonidan **“O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2022-yil 21-mayda o‘tkazilgan Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

To‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashi yig‘ilishining 2022-yil 26-maydagi 10-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

10. Решетов В.В. Об одном узбекском падеже. Тюркологический сборник. I, М. – Л. 1951.
11. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент, “Фан”. 1984.
12. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977

DENOV SHEVASINING TASNIFLARDAGI O‘RNI

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

anvarbekturdialiyev@list.ru

***Annotatsiya.** O‘zbek shevalari tasnifi ilk bor Polivanov, G‘.Olim Yunus, Borovkov, Reshetovlar tomonidan amalga oshirilgan. Bu tasniflarda Surxondaryo viloyati sheva xususiyatlari haqida ham ma‘lumotlar bor. Surxondaryo viloyat shevalari A. Mamatqulov (1961), X. Alimurodov(1974), S. Rahimov (1985), A.Ishayev, Sh. Nosirov, K. Shoniyozov, G.Blagova, X. Doniyorov, D. Abdurahmonovlar tomonidan o‘rganilgan. Bu maqolada Denov tuman shevalarini o‘rgangan dialektologlarning ishlari tahlilga tortildi. Surxondaryo shevalari tasniflarda “ž” lovchi sheva guruhiga kiritiladi, biroq viloyatning shimolida istiqomat qilayotgan qarluq guruh sheva vakillari haqida ma‘lumotlar berilmaydi. Biz maqolada shu hududda yashovchi aholi shevasi haqida qilingan ishlar va ilmiy maqolalarni tahlilga tortdik va o‘z munosabatlarimizni bildirdik. Maqolada kuzatish, tahlil qilish va qiyoslash metodlaridan foydalanildi.*

***Kalit so‘zlar:** dialektologiya, lingvistika, sheva, unli, “j”lovchilar, qarluq, kaltatoy, barlos, aralash sheva, tojik tili, shahar shevasi.*

***Annotation.** The classification of Uzbek dialects was first carried out by Polivanov, G. Olim Yunus, Borovkov, Reshetov. These classifications also contain information about the features of the Surkhandarya region. Surkhandarya regional dialects A. Mamatkulov (1961), H. Alimurodov (1974), S. Rakhimov (1985), A. Ishayev, Sh. Nosirov, K. Shoniyozov, G. Blagova, H. Doniyorov, D. Abdurahmanov. This article analyzes the work of dialectologists who have studied the dialects of the Denau district. Surkhandarya dialects are included in the “ž” hunting dialect in the classifications, but no information is provided about the Qarluq dialects living in the north of the region. In the article, we analyzed the work and scientific articles about the dialect of the people living in the area and*

expressed our views. The article used observation, analysis and comparison methods.

Keywords: *dialectology, linguistics, dialect, vowel, "j" hunters, qarluq, kaltatoy, barlos, mixed dialect, Tajik language, urban dialect.*

O'zbek shevalari o'zining turli tumanligi bilan boshqa turkiy tillardan farq qilib turadi. Buning sababi o'zbek shevalari yirik uch lahja qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'guz lahjalaridan iboratligidir. Har bir lahjaning o'z dialektal xususiyati va o'ziga xos so'z boyliklari mavjud. Shevalarning dialektal xususiyatlarini kengroq o'rganish shu shevaning leksik va grammatik jihatdan o'ziga xos tomonlarini ochib beradi.

O'zbek shevalarining o'rganilishi 1920-30-yillardan adabiy tilning tayanch shevalarini aniqlash maqsadida o'rganilib boshlangan. Dialektologik tasniflarda Surxondaryo viloyatining shevalari "ž"lovchi shevalar deb tariflanadi. Ammo Surxondaryoning Denov, Sariosiyo, Uzun, Boysun, Termiz va Oltinsoy tumanlarida "j" lovchi sheva vakillari yashaydi. Quyida biz dialektologik tasniflarda Denov shevasining o'rni va lingvistik xususiyatlari haqida ma'lumot olamiz

G.F.Blagova va X.D.Doniyorov "Говоры "тюрков" узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы" nomli maqolasida Surxondaryo viloyati Denov(Qiziljar qishlog'i), Sariosiyo(Toxchiyon qishlog'i) tumanlarida yashovchi "*turk-barlos*", "*kaltatoy*", "*turk*", "*musobozori*" urug'lari shevasining eski o'zbek adabiy tili va eski o'zbek adabiyoti tiliga ta'siri haqida to'xtalib, hudud shevasining unlilari sonini 6ta (э, ъ, у, ö, ә, о) ekanligini, orqa qator "о" va old qator "ö" ni farqlanmay talaffuz qilish bor (*-бөльдө* shaklida) ekanligini yozadi. Agar orqa qator "о" unlisi saqlansa unlilar soni 7ta bo'ladi, - deb yozadi [Вопросы языкознания,1966:93].

O'zbekistonning turli hududlariga dialektologik ekspeditsiyalar uyushtirib o'rganilmagan hudud shevalarini o'rganib o'z kuzatishlarini e'lon qilgan o'zbek dialektologlaridan iborat delegatsiya (Ishayev, Muhammadjonov, Mamatov, Nosirov) Surxondaryo viloyatidagi navbatdagi ekspeditsiyada Sariosiyo, Denov, Qumqo'rg'on, Sho'rchi, Boysun tumanlarining bir qancha qishloqlarida bo'lib sheva elementlari bilan tanishganlar. Bu hudud shevalari qarluq-chigil-uyg'ur va qipchoq lahjasiga mansub bo'lib ularning har biri o'z leksik, grammatik, fonetik xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Qipchoq shevasi vakillari qo'ng'iroq, juz(yuz), do'rmon urug'lariga mansub bo'lib, leksik, morfologik, fonetik xususiyatlari bilan boshqa qipchoq shevalari bilan birlashadi; ayrim jihatlari bilangina farqlanadi. Qipchoq lahjasi

unlilari umumiy o‘zbek qipchoq lahjasi unlilariga mos ekanligini ma’lum qiladi.
и, ы, у, γ,, е(э), о, Ө, а, ә, э.

Qarluq lahjasiga mansub sheva unlilari Samarqand-Buxoro tip shevalari unlilari bilam moslashadi. **u{ь}, y{γ}, e, o{ө}, ә {a}, э.** Qarluq tip shevalar lingvistik xususiyatlariga ko‘ra Samarqand-Buxoro shevalari bilan birlashsa-da, o‘zaro ichki farqli tomonlari ham bor ekanligini haqida yozadi. M. Nosirov asosan Sariosiyo, Sho‘rchi(hozirgi Oltinsoy hududi), Qumqo‘rg‘on tumanlarida joylashgan qishloqlar nomlarini keltirib Surxondaryo shevalari haqida ba’zi mulohazalarni beradi. Qarluq lahjasida uchraydigan ba’zi qipchoq elementlarini misol qilib keltiradi:

a) sheva “j”lovchi bo‘lsa-da sporadik ravishda “ž”lashish hodisasi ham uchraydi(asosan keksalar nutqida);

b) so‘z o‘rtasida $\gamma > v$ hodisasi *to‘g‘ri ~ tuvri, tug‘di ~ tuvdi, tog‘ ~ tāv;*

v) so‘z oxirida “q” tovushining *tushishi: sariq ~ säri, qattiq ~ qattī.* Diftonglashish hodisasi turkiy tillarning qipchoq guruhi vokalizmi uchun eng xarakterli belgilardan biri ekanligini ta’kidlab hudud qipchoq shevalari tarkibida uchraydigan elementlardan misollar keltiradi: *йенду-endi, йески-ески, ена ~ йенә, o‘g‘ri ~ vozru, o‘zim ~ vozum.* Diftonglashish hodisasi hududning qarluq tip lahjalaridagi ko‘rinishini quyidagicha tasniflaydi:

o‘t ~ vom, o‘n ~ vәn, ezib ~ йезиб, o‘nta ~ vomtә, o‘n beshta ~ vomбештә, o‘roq ~ voraq, eshik ~ йешуқ, eshikni och ~ йешуқду ач, tomning eshigi ~ тамду йешуқу.

Bundan tashqari Qarluq lahjasidagi shevalarda o‘rin-payt kelishigi “-da” o‘rnida jo‘nalish kelishigi “-ga” fonetik varianti bilan qo‘llanadi;

fe’llarda shaxs-zamon yasovchi “-di” affiksi, “-l” bilan tugagan fe’l o‘zaklariga qo‘shilganda to‘liq assimilatsiyaga uchrab “*bo‘ldi ~ bolli, qildi ~ qilli*” shaklida qo‘llanib Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo shevalari bilan birlashadi [Носиров, 1979:67].

Qipchoq lahjasi shevalarida hozirgi zamon formasini yasovchi – *йатыр-джатыр*, affiksi bilan birga –*йәнми* formasi ham qo‘llanadi. Bu adabiy til va shahar tip sheva vakillarining ta’siridir. Hozirgi-kelasi zamon fe’li so‘roq formasining qo‘llanishi bo‘yicha ham ayrim qarluq shevalarida xarakterli farq kuzatildi. “-mi”so‘roq yuklamasi qo‘llanishida izchillik buzilgan. – *билмәймисән? Сен возинг билмәймисән?* [Носиров, 1979:69].

Hudud shevalari adabiy til va “ž”lovchi shevalardan leksik jihatdan ham farq qiladi:

Juzlarda: *bo‘la ~ bәlә* opa-singilni, aka-ukaning bolasi;

qo‘ng‘irotlarda: *bo‘la ~ bәlә* opa-singilni bolasi;

qarluqlarda: *pori ~ pāri*; qipchoq: *go‘ng ~ gōŋ*;

Gazarak va Denov shevalarida: *yo‘qotdim ~ (itirdim) умурдум, tuyachumoli ~ отмурча, мөрчә, nikoh to‘y ~ иджан, иджан той* [Носиров, 1979: 69].

O‘rganilayotgan hudud shevasidagi bu ko‘rinish hozirgi kun qarluq va qipchoq guruh shevalarida saqlanib qolgan. Mualliflar keltirgan ma‘lumotlar aynan Denov tumani shahar va shahar atrofi hududi shevasi haqida ma‘lumot berib o‘tadi.

Surxondaryo shevalarini o‘rgangan S.Rahimov bu hududdagi sheva faktlarini va yozilgan maqolalarni tasnif qilib, shevani ko‘p asrlik tarixi, moddiy va madaniy hayotni aks ettirgan til faktlarini saqlaganligini tarixiy-tavsifiy, lingvogeografik joylashuvlarini tahlil qilib uch guruhga ajratadi:

1. *ǰ* - lovchi o‘zbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar);
2. *j* - lovchi o‘zbek shevalari (qorluq lahjasiga xos shevalar);
3. ikki tilda so‘zlashuvchi shevalar [Рахимов, 1985:13].

Birinchi guruh shevalari “*ǰ*”lovchi shevalarining hammasi o‘zining til xususiyatlari jihatidan butun territoriya bo‘yicha bir xil emas. Qipchoq lahjasi ikki guruhga ajratiladi: Birinchi guruh sheva vakillari hudud jihatdan viloyatning janubiy-g‘arbiy va shimoliy-g‘arbiy tomonida: Boysun tumanidagi Rabot, Yomchi, Pitov, Kofrun, Bandixon, Istara, To‘da, Xo‘jabulg‘on, Munchoq, Tillakamar, Chilonzor, Kalamozor, G‘o‘rjak, Xo‘jaulkan, Dashtig‘oz, Pulhokim, Pudina, Sariqamish, tengimush, Xomkon, Padang, Besherkak; Jarqo‘rg‘on tumanidagi Minor, Oqtepa, Ismoiltepa, Qizilmozor, Cho‘pon, Quyun, Boymoqli, Chinobod; Qumqo‘rg‘on tumanidagi Halaki, Azlarsoy, Elboyan, Yantoqli, Achamoyli, Qarsakli, Xo‘jamulki, Zarkamar, Lalmikor, Yangi yer, Bo‘ston, Guliston, Qumqo‘rg‘on, Sayqon, Taypan, Paxtakor, Ulus; Angor tumanidagi Tallimoron, Taqiya, Gilambop, Angor; Sherobod tumanidagi Qulliqsho, G‘urjak, Xo‘jaqiya, Chuqurko‘l, Talashqon, Yaxtiyo‘l, G‘o‘rin, Achomayli, Loyliq, G‘ambo‘r, To‘g‘iz, Oqqurg‘on, Bobotepa; Termiz tumanidagi Dehqon, Ozod, Yangiariq; Gagarin rayonidagi Beshqo‘ton kabi qishloq va aholi yashash manzillarida yashaydi. Bu guruhdagi shevalarda singlarmonizm hodisasi (palatal yoki tanglay garmoniyasi) kuchli. So‘z va so‘z formalarining o‘zak negiziga qarab affikslarning qattiq-yumshoqligi o‘zgaradi. Masalan: *bu yoqqa ~ мынажаққа, borgan ekan ~ барғанақан, otamga ~ атамға, opamga ~ иэнәмгә, hazilga ~ жўртәккә, аytibmikan ~ айтинпақан, kelganmi ~ кәгәммә*. Shevada [y,y] kabi lablanuvchi unlilar o‘rnida [ы,и] singari lablanmagan unlilarni ishlatish xarakterlidir. Masalan: *bultur ~ былтыр, bulamiq ~ быламик, supurgi ~ шипиртки||шивирги, suvoq ~ шыбақ, u yoqqa ~ ыйаққа, bu yoqqa ~ быйаққа* kabi. Bu xususiyati bilan Yuqori Qashqadaryodagi 1-tur qipchoq shevalariga birmuncha yaqinroq.

Qipchoq lahjasiga xos ikkinchi guruh sheva vakillari viloyatning shimoliy-sharqiy qismida Sariosiyo tumanining Chimildiq, Boybo‘ri, Bakati, Konikon, Fayzovo, Oqostona, Qo‘rg‘ona, Bobotog‘, Malik, Oqmachit, Tolto‘g‘ay, Xursan, Galamulla, Qumpaykal, Jarobod, Qo‘rg‘oncha; Denov tumanidagi O‘zgarish, Oqtom, Yangiqishloq, Baxt, Shamoli, Eshako‘ldi, Zartepa, Tegirmonboshi, Chuqurqishloq, Bugajil, Saksontepa, Qarsagon, Chimovul, Boyovul, Obodon, Do‘rmon, Chorxona, Xushchekka, Qoraxon, Qizilsuv, G‘alaba, Hayrobod, Dahana, Zardaql, Xursan, Qizilsuv, Frunze; Sho‘rchi tumanidagi Ipoq, Jobi, Mo‘minqul, Qarsagon, Obshir, Kakan, Mirshodi, Dalvarzin, Obodon, Jindibuloq, Katmon, Qizilgul kabi qishloqlarida yashaydi. Bu guruh shevalarida (tanglay ohangdorligi) singarmonizmni saqlagan bo‘lsa-da, ayrim o‘rinlarda bu hodisaning buzilishi kuzatiladi: so‘z boshida “ж” o‘rnida ko‘pincha “й” ishlatilish seziladi: **pochna ~ жеззә\йезнә, yo‘l ~ жол\йол, yaloq ~ жалак\йалак, uzum жузум\йузим, ip ~ жип\йип** singari; adabiy tilda “ж” bilan aytiladigan so‘zlar shevada **yung ~ жун** tarzida talaffuz etilishini uchratish mumkin; **emoq** to‘liqsiz fe‘lidan yasalgan komponentlarga singarmonizm ta‘sir etmaydi: **bor ekan ~ бәр экән, yo‘q ekan ~ йәғ экән, borib edik ~ бәрвудик, borar emish ~ бәрәймиш, kelar emish ~ келәймиш**; qaratqich va tushum kelishigi, o‘rin-payt va jo‘nalish kelishigini farqlamasdan qo‘llash kabi hollar uchraydi. Bu guruh shevalarining fonetik xususiyatlari akademik V.V. Reshetov qayd etgan 9-10 (**и,ы, у,ү, э,е, о, ө, а,ә, ɔ**) unli fonemadan iborat. Kontrast juft unlilarning ma‘no farqlashi va boshqa ma‘lumotlar berilgan. “**ж**”lovchi shevaning morfologik va leksik o‘ziga xosliklariga to‘xtalib o‘tiladi [Раҳимов.1985.15].

Hududning qarluq lahjasiga xos “**й**”lovchi o‘zbek sheva vakillari viloyatning shimoliy-sharqiy tomonida, asosan, Sariosiyo tumanidagi Dashnobod, Gazarak, Xonim, Shoshqishloq, Turqishloq, Vardisoy, Chang‘aloq qishlog‘i va Uzun posyolkasida; Denov shahar markazi, Denov tumanidagi Vaxshivor, Ilonsoy, Mirishkor, Xo‘jasoat, Yurchi, Hazarbog‘; Boysun tumanining shimoliy qismida Kentala, Machay va janubiy-g‘arbiy tomondagi Xatak, Xo‘janqo, Laylagon; viloyatning janubiy tumanlarida Sherobod tumanining g‘arbiy qismida Maydon, Qorabog‘, janubiy-g‘arbiy tomonida Xo‘jchi, Navbog‘, Chig‘atoy; Termiz shahar markazi va uning atrofidagi Manguzar, Salovat; Qumqo‘rg‘on tumanidagi Jaloyir; Sho‘rchi tumanidagi Qorluq kabi qishloqlarda yashaydi. Bu sheva unli fonemalari viloyatning janubiy qismida yashaydigan aholi shevasi Quyi Qashadaryo viloyat shevalari (6-7 unli) unli bilan birlashadi. Viloyatning shimoliy qismidagi qarluq lahjasiga xos shevalar lingvistik belgilariga ko‘ra Samarqand-Buxoro shevalariga o‘z lingvistik xususiyatlari jihatidan o‘xshash va ayrim farqli tomonlarga ham ega.

Bu sheva unlilari **u{ʙ}**, **y{ʏ}**, **ə{e}**, **o{ø}**, **a{ə}**, **ɔ** [Раҳимов,1985:20]. Hudud “j”lovchi sheva vakillari morfologiyasi va leksikasidagi o‘ziga xos farqli xususiyatlarga egadir.

Ikki tilda so‘zlashuvchi shevalar Surxondaryoning shimoliy va shimoliy g‘arbiy qismida, asosan, Sariosiyo, Toqchiyon, Buyrapo‘sh, Poshxo‘rt, Zarabog‘, Ariqusti, Poygaboshi; Boysun shahar markazida joylashgan aholi yashash manzillarida aniqlangan. Ushbu sheva vakillari “ikki tilda” ham (tojik va o‘zbek tillarida) ikki tilning so‘zlarini aralashtirgan holda gaplashadilar, ularning talaffuzi ham tojik tiliga yaqindir. **u{ʙ}**, **ə{e}**, **y**, **o‘**, **a**, **ɔ**. Bu shevaning o‘ziga xos fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari bilan atrof sheva vakillaridan farq qiladi[Раҳимов,1985:24]. S. Rahimov tasnifi hudud shevasining tasnifida dialektal xususiyatlarining o‘ziga xosliklarini ochib bergan va hudud shevasini atroflicha o‘rgangan ilk dialektologik asar hisoblanadi. Izlanishlar jarayonida shular aniq bo‘ldiki, S. Rahimov sheva vakillarini yashash joylarini sanaganda Dahana qishlog‘ini “ʒ”lovchi sheva vakillari hududiga kiritadi aslida esa bu hududda tojik tilli aholi va kam sonli kaltatoy, barlos hamda musobozorilar istiqomat qiladi

Janubiy Surxondaryodagi qipchoq shevalari morfologiyasini o‘rgangan X.Alimurodov hudud shevasi haqida quyidagicha fikr bildiradi. O‘rganilgan shevada ko‘plikni ifodalovchi **-lar**, qo‘shimchasining quyidagi variantlarini bergan: **-lär, -när, -är, (-ак, -ағ) o‘zlaring shu yerdan teraveringlar ~ возынär шуйирдән терберинär, o‘zlaring o‘qinglar ~ возынär воқынär, bu yil ekinlarning barakasi bo‘madi ~ быйыл йәгинәрдинг гуры бомады, sizlar boringizlar ~ сизак барынғызак, bobonglarga ayt ~ бәббәннәргә әйт**[Алимуродов, 1982:22-24].

Surxondaryo viloyati shevalari haqida Do‘stmurod Abdurahmonov o‘zining “Qorluqlar va ularning tili” nomli maqolasida qarluq shevasining muhim xususiyatlarini bayon qilib shevaning unli fonemalar soni **6ta** (ə, e, ə, ʙ, ø (o), y) ekanligi va hududlarda tarqalishi haqida so‘z yuritib sheva vakillari joylashgan hududlarda quyidagicha ma’lumot bergan. So‘zlarning bir va ikkinchi bo‘g‘inida [ə-ɔ] modelida tarqalgan deb **somon ~ səmən, yomon ~ jəmən, borot ~ bərət, avlodimiz ~ əvləđyməz, qallidi ~ qəlləđə, mozori ~ məzərə** kabi misollarni keltiradi. Bu tovushlarning so‘z bo‘g‘inlarda shu tarzda tarqalishi Parkent, Piskent shevalarida, Jizzax, G‘arbiy Samarqand (Samarqand, Urgut, Kattaqo‘rg‘on, Yangiqo‘rg‘on, Paxtakor, Payshanba, Qarnob) shevalarida, Buxoro, Qarshi, Beshkent, Shahrisabz, Kitob shevalarida, Surxondaryo “j”lovchi (qorluq) shevalarida, Tojikistondagi o‘zbek shevalari, Afg‘onistondagi “j”lovchi shevalarda qayd etilganligini ko‘rsatadi. Maqola muallifi “j”lovchi shevaning morfologiyasi haqida ham ma’lumot beradi[Абдурахмонов,1987:31].

Olib borilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, S.Rahimov Surxondaryo shevalarini o'rganish asosini yaratib, hududda yashovchi sheva vakillari haqida asosli ma'lumotlarni bergan. Biz o'rganayotgan Denov tuman shevalari ana shu tadqiqotning bir bo'lagi bo'lib xizmat qiladi. Denov shevasida S.Rahimov tasnifidagi barcha guruh sheva vakillari istiqomat qiladi. Shu bois ham Denov shevalari areal juhatdan biroz murakkab dialektik hudud hisoblanadi. Tumanda qarluq, kaltatoy, barlos, musabozori, turk, kichik kaltatoy, jaloyir, no'g'ay, juz(yuz), qo'ng'iroq, nayman, do'rman, kall, pirsayz, chelaki, ochamayli, kenagas, merket, beshtentak, sherbachcha, xo'ja, toqchi, aymog', va tojik tilli(tojik tilini ham 2 xil shevasi farqlanadi¹) aholi yashaydi va ularning o'zaro bir-biriga ta'siri bor. Denov tumani hududida tojik, qarluq, va qipchoqlar zich yashaydigan joylarda tojiklar shevasining qarluq va qipchoq lahjasiga ta'siri va aksincha, qipchoq, qarluq shevasining tojik tiliga ta'siri bor hamda ayrim hududlarda ikki tillilik vujudga, bu ta'sirni Denov shahar shevasiga taalluqli deb bo'lmaydi. Denov shahar shevasiga adabiy tilning ta'siri hamda iqtisodiy muhim nuqta bo'lganligi, logistikaning rivojlangan sabab shahar shevasi qishloq shevalaridan farq qiladi. Hududda qarluq shevasi tojik tili va qipchoq shevasiga nisbatan dominantlik qiladi. Bizga ma'lumki qarluq lahjasi singarmonizmni saqlash va saqlamaganligiga qarab ikki guruhga ajratiladi. Singarmonizmni saqlamagan shahar shevalari va singarmonizmni saqlab qolgan shimoliy o'zbek shevalari. O'rganilayotgan hududda qarluq lahjasining singarmonizmni yo'qotgan shahar shevalari o'rganildi.

“j”lovchi o'zbek sheva vakillari Denov tumanining Denov shahar, Cho'ntosh, Qoraxon, O'shor, Oybarak, Sohibkor, Yangiobod, Sanoatchilik, Nurli manzil, Z.M.Bobur, Bahariston, Ibn Sino, Bog'inav, Guliston, Quyoshli yurt, Istiqbol, Mehr- oqibat, Qizil Farg'ona, Oqlar, O'zbekiston, Yurchi, Cho'ntosh mahallalari va qishloqlarda istiqomat qiladi. Denov shevasining morfologik va leksik xususiyatlari quyidagicha.

Morfologik belgilari:

Olmoshlar tuzilishi o'ziga xoslik kuzatiladi

u yer ~ or, oqqä, äqä, äydä // äygä, äner;

bu yerga//bu yerda ~ ber, bergä, büqä, büydä, beqä;

shu yerga//shu yerda ~ šer, šerga, šäqä, šäydä, šeqä;

hozirgi zamon davom fe'lida – *āp* affiksi ishtirok etadi: *bārāpti, kelāpti, qilāpti, äjtāpti;*

- *lär* ko'plik qo'shimchasi ko'plik, hurmat va ta'kid ma'nosida – *lä, - älä, -lä*r shaklida qo'llanadi: *bobo//bova ~ bāvāmlä, bāvämälä, bāvāmlä; tog'a ~*

¹ Tojik tilli aholi ko'chib kelgan hududiga qarab shevasida farq qiladi

tāg‘āmlä, tāg‘ümälä, tog‘amlar; amaki ~ ävämlä, ävämlä // ävämlä, ävämlä – ova; dada ~ dädümlä, dädümälä, dädümlär (“ävä” Oybarik qishloq shevasi, “ävä” (*amaki*), O‘shor qishlog‘i shevasida);

- *älä* qo‘shimchasi jamlovchi qo‘shimchadan tashqari O‘shor qishloq shevasida hurmat ma’nosini ham ifodalaydi;

Oybarik va Cho‘ntosh qishloq shevasida diftonglashish hodisasi mavjud: -*‘ellik*, -*‘undän*, -*u‘tirib*, -*‘ekki*;

Leksik jihatdan ham o‘ziga xos farqli xususiyatlarga ega. Masalan: *zāmir - qāvāyāri, goṇ - pāri, buzāv - buzoq, sigir // inäg^k // mol, amakvachcha - (o)äväväččä, zirā:t- dehqonchilik, häqqul-kurushka, uzum||lälä- tutning mevasi*.

O‘rganilayotgan hudud shevasi fonetik, leksik va morfologik jihatdan areal o‘rganish talab etiladigan dialektik zona hisoblanadi. Bu hududda o‘zbek adabiy tilining qipchoq guruh sheva vakillari ham istiqomat qiladi. Keyingi ishlarimizda bu haqda ma’lumot beramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b
2. Раҳимов С. Сурхондарё Ўзбек тили шевалари луғати (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1995.
3. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1985.
4. Боровков А.К. Вопросы классифкации узбекских народных говоров. Известия АН УзССР, Ташкент, 1953,
5. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси.- Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962.
6. Yunusov G‘.O. O‘zbek lahjalarini tasnifda bir tajriba.- Toshkent, 1935
7. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: ФАН, 1991.
8. Пугаченкова А., Ртвеладзе Э.В., Северная Бактрия — Тохаристан, Очерки истории и культуры, Т., 1990
9. Шониёзов К., Қарлук давлати ва Қарлуклар, Тошкент-1999.
10. Джураев Х. Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этническое название “турк-калтатай”(по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырдаринской областей УзССР). АКД, Ташкент, 1975.

11. Носиров М. Сурхондарё шевалари буйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. № 5. Б. 67 - 69 .

12. Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Тошкент: Фан, 1983.

13. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967.

DARDOQ SHEVASIDA UNLILARNING CHO‘ZIQ TALAFFUZ QILINISHI

Alimbekova Vazira Xalimjon qizi

ToshDO‘TAU “Lingvodidaktika” kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

vaziraalimbekova96@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining dardoq shevasidagi unlilar cho‘ziqligining adabiy tildan farqli o‘rinlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: sheva, adabiy til, unli, birlamchi cho‘ziqlik, ikkilamchi cho‘ziqlik, emfatik cho‘ziqlik.

Annotation. This article shows the differences between the lengths of vowels in the Dardak dialect of the Uzbek language in the literary language.

Keywords: dialect, literary language, vowel, primary length, secondary length, emphatic length.

Turkiy tillarda va ularning dialektlarida birlamchi cho‘ziq unlilarning bor-yo‘qligi yuzasidan sharqshunos olimlar orasida turlicha fikrlar mavjud. Ularning ba‘zilari turkiy tillarda birlamchi cho‘ziq unli yo‘q, ammo boshqa tillardan olingan so‘zlardagi ayrim tovushlar va bo‘g‘inlarning qisqarishi, yig‘ilishi hisobiga cho‘ziq unlilar paydo bo‘ladi deyдилar. Ba‘zilari turkiy tillarda birlamchi cho‘ziq unli qadimgi zamonlardan beri bor deb qarayдилar [Иброҳимов, 1967:21].

Finlandiyalik sharqshunosi M.Ryasyanen cho‘ziq unlilar turkiy tillarga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlar talaffuzda ayrim tovushlarning qisqarishi hisobigagina yuz beradi hamda unlilardagi urg‘u holatlarida ham ko‘rinadi deydi [Рясянен, 1955:75] Faqat o‘zlashgan so‘zlardagina emas, sof turkiy so‘zlarda ham unlilarning cho‘ziq talaffuz qilinishi uchraydi. K.K. Yudaxin o‘zbek tilining qorabuloq shevasida birlamchi cho‘ziq unlilar borligini ta‘kidlagan [Юдахин, 1927]. Shu bilan bir qatorda xorazm shevasida ham sof turkiy so‘zlarda ham unlilar cho‘ziq talaffuz qilinadi. Ammo o‘zbek tilining andijon shevasida birlamchi turkiy cho‘ziq unlilar kam uchraydi. Shunday bo‘lsa ham, so‘z

MUNDARIJA

1-SHU‘BA.

O‘ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

1.	Ashirboyev Samixon O‘zbek shevalarini o‘rganishning to‘ng‘ich kaliti	3
2.	Azimov Inomjon Jadid ziyolilarining shevalarga munosabati	10
3.	Abdiyev M., Rahmonov S. Samarqand o‘guzlari nutqidagi so‘z hosil bo‘lishining ayrim xususiyatlariga doir	16
4.	Xolmanova Zulxumor Shevalardagi lakunar birliklar – til boyligini ko‘rsatuvchi manba	20
5.	Enazarov Tolib Djumanazarovich O‘zbek xalq shevalarining dialektal leksikasi va leksikografiyasiga yangicha yondashuv	25
6.	Darvishov Ibrohim O‘zbek tilshunosligida Namangan shevalarining o‘rganilishi	32
7.	Ahmedova Nargiza Xorazm shevasidagi dialektizm sememalar tahlili	36
8.	Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, Azatova Ro‘zajon Odilbek qizi Omon Matjon ijodida dialektizmlarning o‘rni	40
9.	Hasanov Abdumannon Majidovich O‘zbek shevalarining adabiy til leksikasidagi bo‘shliqlarni to‘ldirish imkoniyatlari	45
10.	Xolova Muyassar Abdulhakimovna Boysun tumani shevasida fonetik dialektizmlar	53
11.	Alimardonov Elyor Xorazm dialektal zonasining turkman tilli areallarida qaratqich kelishigining qo‘llanilishi	61
12.	Turdialiyev Anvarbek Denov shevasining tasniflardagi o‘rni	66
13.	Alimbekova Vazira Xalimjon qizi Dardoq shevasida unilarning cho‘ziq talaffuz qilinishi	74
14.	Ortiqov Ramazon O‘zbek adabiy tili va shevasida “ikkilamchi nominatsiya” hodisasining qiyosi	77
15.	Erkin Mohammad Aalim Afg‘oniston Taxor shevasidagi maishiy soha nomlari	81
16.	Aminova Feruza Matnazar Abdulhakim she'riyatida leksik dialektizmlar	87

14.	Nutfullayeva Mohina Murodillo qizi O‘zbek tilining Peshko‘ shevasi xususida	361
15.	Xolmo‘minova Aziza G‘olib qizi Totkent qishlog‘i shevasi leksikasining izohi haqida	365
16.	Mahammadiyev Erkin Erali o‘g‘li Qiziltom qishlog‘i shevasiga oid ayrim dialektal so‘zlarning izohi	372
17.	Nuraliyev Shohrux Yunus o‘g‘li “Xo‘jahayron” qishlog‘i shevasiga oid dialektal so‘zlar va ularning izohi talqinlari	376
18.	Saidova Hilola G‘urjob qishlog‘i shevasidagi ba‘zi bir dialiktal so‘zlar xususida	383